

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

HAÇLI SEFERLERİNDE MÜCEVHER ve TİCARETİ

JEWELRY AND TRADE IN THE CRUSADES

Nadir KARAKUŞ

Doç. Dr. Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü,
nadirkarakus@hitit.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1508-9752
Associate Professor, Hitit University, Faculty of Theology, Department of Islamic History,
Çorum, Turkey

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Nisan 2022 / 11 April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 08 Haziran 2022 / 08 June 2022

Yayın Tarihi / Published: 14 Temmuz 2022 / 14 July 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz/ July – Autumn 2022

Cilt / Volume: 8, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 653-675.

Cite as / Atıf: Karakuş, Nadir. “Haçlı Seferlerinde Mücevher ve Ticareti [Jewelry and Trade in The Crusades]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International Journal of Islamic Studies, 8/1 (Temmuz/ 2022), XXXXXX. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 8/2 (Temmuz/July 2022), 653-675.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OPEN
ACCESS

TRİZİN

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihya>

Öz

Haçlı seferleri vasıtası ile Doğu'nun kadîm medeniyeti ile tanışan Franklar, Suriye, Mısır ve Bizans'ın mücevherleri ile zengin olmuşlardır. Haçlılar bölgeye gelmeden önce İran ve Hindistan'ın da mücevher geçmişine sahip olan seferlerin geçtiği bölge, aynı zamanda bu konuda yazılan kıymetli eserlerin telif edildiği verimli bir dönem olmuştur. Doğu medeniyetinin kavşak noktası olan Suriye ve Mısır, mücevher zenginliği ile de Haçlıların dikkatlerini çekmiştir. Ele geçirdikleri ganimetler yanında, ticaret ile de zenginleşen Haçlılar, zamanla kendileri de mücevherin geldiği Hindistan ve İran gibi ülkeleri merak etmeye başlamışlardır. Bu dönemde mücevher farklı amaçlar için kullanılmıştır. Bazıları hayatlarını kurtarmak için mücevheri rüşvet olarak, bazıları da sanata katkı sağlamak için değerlendirmiştir. Düğünlerde takılan mücevherler bu dönemin sosyal ve siyasi hayatına ışık tutmuş, mücevher takmaya meraklı hükümdarlar ise o dönemin parlaklığı yanında, devlet yönetiminde zafiyet ortaya çıkmasına neden olmuştur. Elde edilen mücevherler bir kısım insanı zenginleştirirken, diğerlerinin ise hüsrânını ortaya çıkarmıştır. Ticaretin geniş bir alana yayılması ile mücevher tüccarları da kendisini göstermiş, Doğu'da Mısırlılar ve Yahudiler başı çekerken, Batı'da bu ayrıcalık genellikle İtalyan şehir devletlerinin olmuştur. 1291'de Suriye ve Filistin sahillerinden atılan Haçlılar, daha sonra XVI. yüzyıl itibarıyla yeni rotalar keşfedip, Hindistan ve Brezilya gibi bölgelerin, çok daha sonra da Afrika'nın elmasları ile zenginliklerini artırmaya başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Haçlılar, Mücevher, Tüccarlar, Krallar ve İmparatorlar.

Abstract

The Franks, who met the ancient civilization of the East through the Crusades, became rich with the jewels of Syria, Egypt and Byzantium. Before the Crusaders came to the region, the region where the expeditions of Iran and India, which also had a jewelery history, passed, was also a productive period in which valuable works written on this subject were copyrighted. Syria and Egypt, the crossroads of Eastern civilization, attracted the attention of the Crusaders with their jewelery richness. Crusaders, who became rich with trade as well as the booty they captured, started to wonder about countries such as India and Iran, where the jewels came from, over time. In this period, besides those who bribed precious jewels to save their lives, those who contributed to art with jewelery work added a special importance to this issue. The jewels worn at the weddings shed light on the social and political life of this period, and the rulers who were keen on wearing jewels, besides the brightness of that period, caused the weakness in the state administration. While the obtained jewels caused some people to become rich, they revealed the frustration of others. With the spread of trade over a wide area, jewelery merchants also showed themselves, while the Egyptians and Jews were leading in the East, this privilege was generally reserved for the Italian city-states in the West. The Crusaders, who were expelled from the Syrian and Palestinian coasts in 1291, later XVI. century, they discovered new routes and became rich with the diamonds of regions such as India and Brazil, and much later, Africa.

Key Words: History of Islam, Crusaders, Jewellery, Merchants, Kings and Emperors..

Extended Abstract

The Crusades, which continued between 1095-1291, also revealed the deep civilizational gap between East and West. Muslims were introduced to jewelery long before the Crusaders came to the region, started to use these precious stones, and earned great income by trading. In the 9th century, works on jewelery were written, and precious stones became known with literary and artistic works. However, when the Crusaders came to the region, they showed their ignorance about this subject so much that they mistook the broken glass for jewellery. If we do not count the Romans and Italian merchants, the Crusaders recognized these precious stones in Syria and Palestine, which they did not know at all in Europe, and became rich with the spoils they obtained thanks to the wars.

The jewels of the Fatimids and Byzantium, who were the most important jewels of that period, were of interest to the Crusaders, and they were also introduced to jewelery among the rich booty after the capture of Jerusalem and other places. After that, the Crusaders, who started to manage the jewelery flow by capturing the coastal towns, turned the direction of the Fourth Crusade to Istanbul instead of Egypt in 1204, and became the new owner of the jewels of Byzantium. Although they captured the Fatimids' jewelry through wars, their attempts to dominate Egypt from 1164 were blocked by Nureddin's commanders Shirkûh and his nephew Saladin. After that, the Fatimid jewels that Saladin captured played an active role in his success in Egypt and his struggle with the Crusaders. If we remember that Saladin sold these jewels for ten years, we can state that this accumulation also led to the conquest of Jerusalem.

Egyptian sailors brought incense, ivory, horn, and gall wood from India, and they made great fortunes by shipping it to other places from the Port of Alexandria. In addition, this wealth was further increased by importing tin from Malaysia, precious jewellery, indigo, gray amber and tortoiseshell from Ceylon, the Persian Gulf and the Red Sea. On the other hand, the Crusaders, who lost Egypt to the Muslims, turned the direction of the fifth and sixth Crusades to Egypt in order to have the riches of this ancient geography and to seize the jewels, but they were not successful. As many Crusaders lost their lives during these expeditions, King of France Even kings IX. Louis like could not escape from being enslaved. Despite this, they did not forget about the riches of Egypt. Ruby, which is very popular as an ornamental stone, was of special interest to the Egyptian rulers because of its value, and turquoise mines were operated by the government in the Sinai Peninsula. Although this business was interrupted for a while, after the arrival of the British in the region, an old mine was found by a colonialist named Mac Donald in 1845, and the wealth of Egypt began to flow to the West.

During the expeditions, the magic of jewels and precious stones made friends enemies and enemies friends. The Armenians, who participated in the family power struggles of the Anatolian Seljuks, were separated from the alliance with the precious jewels given, thus Izeddin Keykavus was enthroned. The coronation ceremonies showed the power of the states, and the magnificent crown worth 115,000 ducats that Kanuni wore in Belgrade in 1532 impressed even the Habsburgs who watched the ceremony.

Although the Crusaders were completely expelled from the Syrian and Palestinian coasts in 1291, Italian merchants' ties to Muslim ports continued the flow of jewels to the West. The Italian city-states, which had lively commercial relations with Byzantium, increased their earnings by taking advantage of the weakness of Byzantium, and accepted payment with jewelery in return for their debts. The Westerners, who retreated into their own shell in Europe after 1291, turned to the Americas, which they called India and the New World, through the Cape of Good Hope, which they discovered from the 1490s. Precious stones to the precious spice they get from India; Since the end of the XIX. century, Africa's rich diamond mines have been added and Europe has succeeded in becoming the most prosperous societies in the world by turning this advantage into power and money, and they have not forgotten that they owe this to exploitation. If the Belgian city of Antwerp has

become the center of the world diamond market today, it is because of the knowledge they learned during the Crusades. The Belgians, who processed the precious stones of Africa and marketed them to the whole world, did not forget that they owed their wealth to the first Crusaders and showed it by erecting the statue of Godefroi de Bouillon, the first Crusader King of Jerusalem, in Brussels Square..

Giriş

Mücevher, Doğu ve Batı'da hem zenginliğin ve zarâfetin hem de güç ve kudretin en önemli göstergesi olmuştur. Mezopotamya'da Ur kral mezarlarında, Alacahöyük ve Troya'da bulunan mücevherler, bu dönemde yaşayan insanların süse ve görkeme olan tutkularının açık bir göstergesidir.¹ Roma İmparatorluğu, mücevherat ihtiyacını İran ve Hindistan'dan, inci ihtiyacını ise Hind Denizi'nden temin etmiştir. Yavaş yavaş bu ticaret öylesine genişlemiştir ki Roma, her sene oradan çektiği malların bedeli olarak Asya'ya, aşağı yukarı 20 milyon frank ödemiş, bu paranın yarısı yalnız Hindistan'a akmıştır.²

VII. asır ortalarına doğru İslâm fetihleri, galip Arapları mücevher gibi kıymetli taşlarla tanıştırmıştır. Sasanilerle (226-651) 636 yılında yapılan meşhur Kadisiye Savaşı'nda şair sahâbî Dırar b. Hattab'ın³ ele geçirdiği İran'ın zafer timsali saydığı “*direfş-i kâviyân*” adlı süslü bayrak örneğinde bu hususu görmek mümkündür. Altın, gümüş ve kıymetli mücevherlerle süslü olan bu bayrak, Dırar tarafından 30.000 dinara satılmıştır.⁴ Öte yandan Hz. Muhammed döneminde yaşayan ve 631 yılında Medine'ye gelerek Müslüman olan Taifli Ğaylan b. Seleme'nin kızının taktığı mücevherat ve süs eşyası tüm Arabistan'da darb-ı mesel haline gelmiştir.⁵

Asr-ı Saadet'te karşılıklı hediyeleşmelerde de mücevherle ilgili bilgilerle karşılaşmaktayız karşımıza çıkar. Hz. Ömer'in hanımı Ümmü Külsûm bnt. Ali⁶ ile Herakleios'un (610-641) hanımı Martina⁷ arasında karşılıklı hediyeleşmeler gerçekleşmiştir. Hz. Ömer'in zevcesi, bazı eşyalarla birlikte bir miktar kokuyu İstanbul'dan gelmiş olan

¹ Yıldız Akyay Meriçboyu, *Antikçağda Anadolu Takıları* (İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 2001), 28-29.

² William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 3.

³ Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y. y. 1375/1955), 1/450; Ahmed b. Yahyâ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/40; 9/342; 11/57; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 2/734.

⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 3/564.

⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/414.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. M. Abdülkadir Atâ (Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/27; Belâzurî, *Ensâb*, 1/428; Taberî, *Târîh*, 4/69; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 1/125; 2/125; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 1/324.

⁷ Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 104-105; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 41-53.

Bizans devlet postası aracılığıyla Martina'ya göndermiş, İmparator'un hanımı da bu davranışa, çeşitli hediyelerle birlikte gönderdiği kıymetli bir gerdanlıkla karşılık vermiştir.⁸

Emeviler dönemindeki (661-750) fetihler de Müslümanları kıymetli mücevherlerle buluşturmaya devam etmiştir. 668 yılında Muaviye'nin (661-680) sahil kumandanı Abdullah b. Kays el-Fezârî, Sicilya'ya başarılı bir akın yapınca buradan bol miktarda ganimet elde etmiştir. Bunlar arasında en değerlileri Şam valisi Muaviye'ye gönderilen mücevherlerle süslü altın ve gümüş putlar idi. Muaviye de bu değerli ganimetleri daha pahalı bir fiyata satmak için Hindistan'a göndermiş ve bunları paraya çevirmiştir.⁹

Emeviler'in Horasan valisi, Mâverâünnehir fâtihi olan Kuteybe b. Müslim (ö. 715), 708-709'da Buhara'yı ve Beykent'i fethedince burada bulunan Budistlere ait viharalardan çok sayıda gümüş put ve mücevheratı ganimet olarak elde etmiştir. Haccac b. Yusuf (ö. 714) zamanında fethedilen Belh, Kandahar ve Bamyân'daki mabet ve manastırlardan yine çok miktarda altın Buda heykeli ve mücevherat ele geçirilmiştir.¹⁰

Mücevherat, özellikle Abbasiler döneminde (750-1258) kadınlar için oldukça önemli bir takı olmuştur. Abbasilerin en kudretli hükümdarlarından olan Hârûnürreşîd'in (786-809) eşi Zübeyde Hanım, elbiselerine ve ayakkabılarına iliştiirdiği kıymetli mücevherlerle tanınmıştır. Zübeyde, Ağustos 782'de Hârûnürreşîd ile Bağdat'taki Huld Sarayı'nda görkemli bir törenle evlendiğinde¹¹ baştan aşağı mücevher, kıymetli taş ve incilerle süslü gelinliğinin ağırlığından dolayı yürüyememiştir.¹² Zübeyde'yi kıskanan Hârûn'un üvey kız kardeşi Uleyye ise alındaki bir izi saklamak için tam onun üzerine gelecek şekilde süslü bir takı takması ile meşhur olmuştur.¹³

Büyük Selçuklular dönemi (1040-1157) ise mücevher konusu ile ilgili farklı bilgiler sunar. Tuğrul Bey (1040-1063), 1055 yılında muzaffer olarak Bağdat'a girip Abbasi halifeliğini Şii Büveyhîlerin (932-1062) tasallutundan kurtarınca, mücevherlere boğulmuştur. Tuğrul Bey'in bilahare Bağdat'a kendisine yaptırdığı sarayında oturması için Halife Kâim-Biemrillâh, kıymetli mücevherlerle süslü altın bir tahtı Sultan'a hediye etmiştir.¹⁴ Yine Tuğrul Bey, 1051-52 yılında Rey'i onarıırken şehirdeki bazı yıkıntılar arasında muhtemelen Sasanîler'e ait büyük hazineler bulmuş, elde ettiği mücevher ve altınlar sayesinde de durumunu güçlendirmiştir.¹⁵

Kadîm doğu, yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi mücevher konusunda parlak günler yaşarken, Haçlılar cam kırıklarını dahi mücevher zannedecek kadar bu konuda bilgisizdiler.

⁸ Taberî, *Târih*, 4/260. Ancak Hz. Ömer, devlet elçisi ve posta görevlisi tarafından getirildiği gerekçesiyle bu hediyeleri Beytülmâl'e vermiş, bunun yanında hanımına da İmparatoriçe'ye göndermiş olduğu hediyelerin bedelini ödemişti.

⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 1/230; Taberî, 5/299; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 4/196.

¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târih*, 1/300-302; Taberî, *Târih*, 6/492; 7/57, 155; V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Basımevi, 1990), 112-114; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 82.

¹¹ Belâzurî, *Ensâb*, 4/276; Taberî, *Târih*, 8/254.

¹² Yâsîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî el-Mevsilî, *er-Ravzatü'l-Feyhâ fi Tevârihi'n-Nisâ*, nşr. İmâd Ali Hamza (b. y: ed-Dârü'l-Âlemiyye, 1987), 354-357.

¹³ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/465.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 9/366.

¹⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 12/68.

Haçlıların 1095'te başlayan seferleri, bilgisizlik ve cehalet içinde başlamasına rağmen, bugün Batılılar, pek çok konuda olduğu gibi mücevher konusunda da zirvede olmayı sürdürmektedirler. Hiçbir değerli madeni olmayan Belçika'nın Anvers şehri, dünya elmas piyasasının kalbinin attığı yer iken, Sierra Leone, Liberya, Fildişi Sahilleri ve Angola gibi ülkelerden getirilen değerli elmaslar, Belçika ekonomisine büyük girdiler sağlamaya devam etmektedir. Bu makalede, Haçlıların 1095'ten başlayan bilgisizlikle dolu yolculuklarının bugüne nasıl ulaştığı, mücevher üzerinden anlatılmaya çalışılacaktır. Diğer yandan makalemizde 1095-1291 yılları esas alınmasına rağmen, daha sonraki Haçlı seferlerinin yaşandığı Osmanlı coğrafyası ve dönemi ile İngiliz sömürüsü altına girecek olan Babürler zamanından da örneklerle konu süslenecek ve genişletilecektir. Bu da konunun bir bütün halinde ele alınmasına ve daha iyi bir tahlil yapılmasına imkân sağlayacaktır.

1. Ele Geçirilen Ganimetler

Haçlı seferleri, kutsal savaştan ziyade, Doğu'nun zenginliklerini ele geçirme hikâyesidir. Haçlılar değerli süs eşyaları ile seferlerin ilk anlarında tanışmaya başlamışlardır. Haçlılar 1098'de Antakya, 1099'da da Kudüs'ü zapt etmişlerdir. Onlar, buradan elde ettikleri mücevher gibi değerli eşyalar sayesinde kısa sürede zengin olmuşlardır.¹⁶ 1109 yılında Trablus'taki Benû Ammâr Emirliği'nin ele geçirilen hazineleri ve mücevherleri ise Haçlıları ve Cenevizlileri bir anda büyük bir servet sahibi yapmıştı.¹⁷

1099'da Kudüs'e yardım için gelen Fatimî veziri el-Efdal ve Mısır ordusu, Askalân yakınlarındaki Mecdal Ovası'nda pusuya düşürülerek dağıtılmış ve ganimetlere el konulmuştu.¹⁸ Mısırlıların ağırlıkları arasında, muazzam altın külçeleri ve mücevherler bulunuyordu.¹⁹ Fatimî ordusunun kaçarken geride bıraktıkları yeşim, zümrüt, safir, akik, sarı yakut, beril, topaz, kuvars, sümbül ve ametesit taşları onları ziyadesiyle memnun etmişti.²⁰ Vezir el-Efdal'den önce el-Azîz-Billâh'a (975-996) hizmet eden Yahudi İbn Killis'in (ö. 991)²¹ büyük bir servete, 4.000 köleye, ayrıca 400.000 dinar değerinde mücevherata sahip olduğu rivayetini²² de hatırlayacak olursak bu sırada Fatimîlerin içinde buldukları zenginlik ve Haçlıların ele geçirdikleri ganimet daha iyi değerlendirilecektir.

¹⁶ Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 217.

¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/136; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey (New York: Colombia Universty Press, 1943), 1/477; Zoe Oldenbrough, *The Crusades*, çev. Anne Carter (New York: Pantheon Books, 1966), 223; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015) 17; Thomas F. Madden, *The Concise History of the Crusades* (Lanham: Maryland 2013), 40.

¹⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 37; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 9/20; geniş bilgi için bk. Üsâme Zeki Zeyd, "Hamelâtü'r-Remleti's-Sâlis Ziddi's-Salîbiyyîn fi Ahdi'l-Veziri'l-Fatimî el-Efdal", *Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb*, C. 29, (İskenderiye 1981), 23-74.

¹⁹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 1/229.

²⁰ Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F. Rita Ryan (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 128.

²¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423), 3/162; Makrizî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtümiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 1/298.

²² İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 74/179, 203; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sadr, 1900-1904), 7/33-34; İbn

Savaşlar esnasında Haçlılardan ele geçirilen altın ve mücevherlerle süslü kilise ve haçlar bu vesile ile anılmalıdır. Dımaşk Atabegi Tuğtegin, Ocak 1127’de Haçlıları mağlup ederek değerli ganimetler elde etmiştir. Bunlar arasında paha biçilmez altın ve mücevherlerle süslü kiliseler de vardı.²³ Selahaddin ise 1187’de Hittîn Savaşı sonrası Haçlılara ait zengin mücevherlerle bezenmiş kutsal haçı ele geçirmişti.²⁴

Bu dönemde sadece hükümdarlar değil, yetenekli bazı kumandanlar da mücevherattan oluşan ganimetler elde etmiştir. İmâdüddin Zengî’nin Halep’teki nâibi Seyfeddin Sevâr, daha önce Haçlılara karşı parlak zaferler kazanmış ve onları mağlup etmişti. Mayıs 1136’da Haçlılara karşı Halep’ten çıkarak hiç beklemedikleri bir anda onları Lazkiye civarında hazırlıksız yakalamış ve onlardan sayısız ganimet elde etmişti. Haçlılardan aldıkları zengin ganimetler yanında, altın ve gümüş para ile değerli mücevherat göz kamaştırmıştı.²⁵

Gerçek zenginlikler Kahire’deki Fatimî saraylarında gizli idi. Selahaddin ve amcası Şirkûh Mısır’a hâkim olduklarında, burada değerli ve eşsiz hazineler bulurken aynı zamanda külçe halinde altın, sarısabır ve değerli kehribarlar da ele geçirmişlerdi.²⁶ Selahaddin Mısır’a hâkim olup da son Fatimî halifesi el-Âdîd’ın (1160-1171) vefatından sonra onun sarayına yerleştiği zaman pek çok kıymetli eşya elde edilmişti. Bu eşyalar arasında 700 kıymetli cevher parçası, uzunluğu bir karıştan fazla, kalınlığı da başparmak kadar olan zümrütten bir sap, yakuttan bir ip, kıymetli taştan bir ibrik, en dikkat çekenler arasında idi. Selahaddin bu zümrüt sapı üçe bölerek büyük parçasını hanımlarına taksim etmiş, diğer parçalarını da emirlerine dağıtmıştı. Yine emirlerine kıymetli taşlar ve mücevherler armağan etmişti. Bu kıymetli eşyaların bir kısmını Nureddin’e ve Halife’ye gönderdikten sonra geri kalanını peyderpey satmıştı. Bu satış işleminin on yıl kadar devam ettiği söylenir.²⁷

Sahil beldeleri de mücevher açısından zengindi. 1187’de Selahaddin’in Akka’yı geri alışıyla Haçlılar bir ticarî antrepodan mahrum kalmışlardı. Selahaddin burayı ele geçirerek, servet, hazine ve ticarî mal gibisinden şeylere el koymuştu.²⁸ Müslümanlar Frenklerin yanlarında götüremedikleri eşyaları ganimet olarak ele geçirmişlerdi. Bunlar arasında birçok altın, mücevher yanında Venedik altın sikkeleri de ele geçirilmişti.²⁹

Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 4/68, 321; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Müllûk Mısr ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 4/157-158; Ebû'l-Kâsim İbnü's-Sayrafi, *el-Kânûn fî Dîvâni'r-Resâil*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: yy., 1410/1990) 52.

²³ Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres*, 291-292; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/240.

²⁴ İmadeddin el-Kâtib, *el-Berku's-Şâmî*, thk. Fâlih Hüseyin (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûmân, 1987), 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/146-148; Giuseppe Ligato, “The Political Meanings of the Relics of the Holy Cross among the Crusaders and in the Latin Kingdom of Jerusalem: An Example of 1187”, *Autour de la Première Croisade: Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Clermont Ferrand, 22–25 juin 1995* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1996), 315-330.

²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/291.

²⁶ Joseph von Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 232.

²⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 12/287.

²⁸ Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye fî Mehâsini'l-Yâsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Müessesetü'l-Hendâvî, 1994), 132.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 11/356; Heyd, *Ticaret Tarihi*, 343.

2. Mücevherlerin Üretildiği ve İthal Edildiği Merkezler

Mücevherin bulunduğu yerler zengin Hindistan yanında, canlı limanlara sahip Trablus gibi sahil beldeleri idi. Afrika elmasının İngilizler tarafından keşfedilmesi için ise 1860'lı yılların beklenmesi gerekecekti. Haçlılar bölgeye geldikleri zaman ilk kez gördükleri renkli camları mücevher zannederek bir müddet onları biriktirmişlerdi. Trablus Kontu VII. Bohemond (1275-1287) 1 Haziran 1277'de Venedikliler ile bir anlaşma imzalamış³⁰ ve kırık camlar da vergiye tabi tutulmuştu. Venedik'e cam sanatının bu şekilde geçtiği düşünülür.³¹ Bu dönemde camın Sûr ve Saydâ gibi şehirlerde üretildiğini ve bunun Fenikeliler döneminden beri bilindiğini hatırlatmakta fayda vardır.³²

Nil yolu ile gelen Doğu ürünlerinin toplanma yeri, İskenderiye idi. Avrupa'da bulunmayan itriyat ve mücevherat gibi değerli ürünler Asya'nın çeşitli bölgelerinden gelerek İskenderiye'de toplanırdı. Limana indirilen bu ürünler, muhtemelen o dönemin en başta gelen baharat ve koku ülkesi Hadramut'tan geliyordu.³³

Mısırlı denizciler Hindistan'dan buhur, fildişi, boynuz ve öd ağacı getiriyorlardı. Malezya'dan kalay, Seylan, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'den kıymetli mücevherat, çivit, gri amber ve kaplumbağa kabuğu ithal ediliyordu.³⁴ İtriyat sektörünün temel maddelerinden olan amber, baharat yolunun İslâm dünyasına kazandırdığı bir üründü.³⁵ İslâm coğrafyacılarının Serendip dedikleri³⁶ Seylan'da özellikle mücevher şehri denilen Ratnapura, değerli maden ve mineral işlemeciliği ile bilinirdi.³⁷ Hindistan elmas pazarının merkezi ise güneydeki Haydarâbâd yakınlarındaki Golkonda idi.³⁸

Bunun yanında bölgede de mücevher bulunuyordu. Mısır'da Nil ile Kızıldeniz arasında yaşayan Beca kabilesinin hüküm sürdüğü topraklar, öteden beri buradan çıkarılan altın ve zümrüt gibi kıymetli taşları ile ön plana çıkıyordu.³⁹ Mısır'da çıkarılan en önemli kıymetli taş olarak firûze ön plandadır. Dağ yeşili ile gök mavisi arasında ve bal mumu parlaklığında olan bu taş, terkip olarak demir ve bakırdan oluşurdu. Zînet taşı olarak oldukça revaçta olan yâkût, bu kıymetinden dolayı Mısır hükümdarlarının özel ilgi alanına girer ve hükümetçe Sînâ Yarımadası'nda firûze madenleri işletilirdi. Bu iş, bir müddet kesintiye uğrasa da İngilizlerin bölgeye gelmesinden sonra 1845 yılında Mac Donald isminde bir sömürgeci tarafından eski

³⁰ Bk. Claude Cahen, *La Syrie du nord a l'Epoque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche* (Paris: Geuthner, 1940), 197-198.

³¹ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayii* (Ankara: Şahıs Yayını, 2001), 153.

³² Hitti, *İslâm Tarihi*, 2/532.

³³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/311-312; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2/34 vd; D. Van Der Meulen, "A Journey in Hadramaut", *The Moslem World*, XXII/4 (1932), 378-392. Kelimenin "*Hadramevt*" olarak da yazıldığını belirtelim.

³⁴ Maurice Lombart, *İslâm'ın Altın Çağı, İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 295-296.

³⁵ Lombart, *İslâm'ın Altın Çağı*, 295-296.

³⁶ Bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Leiden: E. J. Brill, 1889), 64; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz, X. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 53; Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, nşr. Minorsky, çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman (İstanbul: Kitabevi, 2008), 14.

³⁷ Meral Avcı, "Sri Lanka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/424-425.

³⁸ T. W. Haig, "Golkonda", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 4/806.

³⁹ C. H. Becker, "Beca", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 2/432.

maden bulunarak yeniden işletmeye açılmıştı. Bu bölgeden başka İran'da Nişabur'a yakın madenlerde ve Meşhed'de firûze madenleri bulunduğunu da hatırlamak gerekir.⁴⁰

İran firûze madenleri, XIX. yüzyıl sonlarına İngilizlerin denetimine geçmiş ve Meşhed firûze madenleri buranın genel valisi Cl. Houtum Schindler tarafından 1880-1890 yılları arasında işletilmişti. Meşhed'de elde edilen bu kıymetli madenin Buhara tâcirleri vasıtası ile Rusya'daki Nijniy-Novgorod veya Moskova'ya götürülmesi de dikkat çekicidir. “*Saadet taşı*” olarak adlandırılan bu kıymetli taşların bir kısmı da Meşhed'i ziyarete gelen Şîî hacılara satılıyordu. Daha az firûze potansiyeline sahip olan Nişabur'da çıkarılan taşlar ise Yezd yolu ile Bağdat ve İstanbul'a götürülürdü. Firûze yüzük taşı olarak da kullanılıyor ve daima gümüş veya kalaydan bir çerçeveye oturtuluyordu.⁴¹

Yeni Çağ'da, mücevher ithalâtının aktörleri olarak Venedikli kuyumcuları görüyoruz. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Osmanlı Habsburg mücadelesinde yaşanan böyle bir olay Venedikli kuyumcuları karşımıza çıkarır. V. Karl, Charles Quint veya Osmanlıların dediği üzere Şarlken (1519-1556), kendisini Kutsal İmparator olarak nitelerken, Kanunî Sultan Süleyman da onu sadece “*İspanya Kralı*” olarak anıp, tahkir ediyordu. 1530'da Şarlken Bohemya'da taç giymeden önce şehre zafer takları altında, askerî müziklerle girmiş ve yapılan kutlamalar sırasında halk kendisine “*Sezar, Sezar, İmparator, İmparator!*” diye tezahüratlarda bulunmuştu. Roma'nın kudretli askerî geçitlerine benzeyen bu törene gereken cevabı Osmanlılar, 1532'de Belgrad'dan vermişti. Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) tahta çıktığı günlerde ele geçirdiği bu şehirde Şarlken'inkinden daha görkemli bir tören yaparak Habsburglara karşılık vermişti. Belgrad sokaklarında zafer takları kurulmuş, köslerin yeri göğü inlettiği coşkulu mehter marşları çalınmış, Avrupalılar da bu törenin haşmetini büyük bir hayranlıkla seyretmişlerdi.⁴² Bu sırada dört kolonlu altın bir tahtta oturan Muhteşem Süleyman'ın başında Venediklilere yaptırılan eşsiz mücevherlerle bezeli taç, her şeyden daha çok dikkat çekiyordu. Makbul İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) kendi milliyetinden olan Venediklilere 115.000 duka gibi oldukça yüksek bir fiyata yaptırdığı bu taç, maliye görevlisi Defterdar Mahmud'un şikâyetine konu olacaktı. Buna rağmen törene katılan Avusturya elçileri oldukça etkilendikleri gibi, Avrupa'da da bu görkemli tören, günlerce konuşulacaktı.⁴³

3. Mücevherin Rüşvet Aracı Olarak Kullanılması

Bizanslılar, Haçlılar ve Ermeniler mücevhere olan tutkularından dolayı seferler esnasında rüşvet alarak kendilerinden bahsettirmişlerdi. Halep'teki Selçuklu Meliki Rıdvan b. Tutuş (1095-1113), Antakya Haçlılarına verdiği para ve mücevherler vasıtası ile ayakta kalmaya çalışmış ve bundan dolayı da eleştirilmişti.⁴⁴ 1137-1138'de Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos (1118-1143), Suriye'ye bir sefer yapmış ve bu esnada Şeyzer'i de

⁴⁰ İbnü'l-Ekfânî, *Nuhabü'z-Zehâ'ir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir*, nşr. Luvîs Şeyho (Beirut: el-Meşrik, 1908), 11/761.

⁴¹ Hamdullah el-Müstevfî Kazvinî, *Nüzheti'l-Kulûb*, nşr. G. le Strange (Leiden: E. J. Brill, 1915), 232; J. Ruska, “Fîrûze”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 4/654-55.

⁴² Gülru Necipoğlu, “Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry”, *Art Bulletin*, 71 (1989), 419-428.

⁴³ Lütîfî Paşa, *Âsâfînâme*, nşr. Mübahat Kütükoğlu (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), 93-94; H. D. Jenkins, *Ibrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent* (New York: Columbia University Press, 1911), 89-90.

⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/251, 275.

muhasara etmişti. Kuşatmanın kaldırılması için de Şeyzerlilerden muazzam bir haraç alındığı zikredilir. Ayrıca İmparator Ioannes'e en değerli mücevherler, dik boyunlu soylu atlar, altın sırma ipekli kumaşlar verilmişti. Bu hediyeler arasında, özellikle Şeyzerlilerin Malazgirt sonrası İmparator IV. Romanos Diogenes'in (1068-1071) çadırından ele geçirdikleri görülmeye değer bir masa ve kristalden yapılmış bir haç oldukça göz doldürmüştü.⁴⁵

Anadolu Selçuklularının iktidar mücadeleleri de buna benzer bir olaya sahne olmuştu. I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220), Selçuklu emirleri tarafından Kayseri'de sultan ilân edildiğinde, Tokat'taki kardeşi Alâeddin Keykubad ve Erzurum meliki olan amcası Mugîsüddin Tuğrulşah bu karara karşı çıkarak Keykâvus'u Kayseri'de kuşatmışlardı. Yanlarına Ermeni Kralı I. Leon'u (1198–1219) da alan muhalifler adım adım başarıya doğru ilerlerken, Kayseri'de Keykâvus'un yanındaki Celâleddin Kayser oldukça kıymetli bir mücevheri I. Leon'a vererek onu ittifaktan koparmaya çalışmış, bunda da başarılı olmuştu.⁴⁶

Mücevherlerini vererek kurtulduğu söylenen bir başka şahsiyet de Şah İsmail'in 1514'te Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim'in eline düşen eşi Taclu Hatun'dur. Tâcizâde Cafer Çelebi ile evlendirildikten ve onun 1515'te ölümünden sonra Taclu Hatun'un bir yılda üç ayrı haremden geçip dul kaldığı söylene de,⁴⁷ İran kaynakları onun hakkında daha başka bir kayıt verirler. Bu kayıtlara göre, Şah Bigi Hatun Osmanlı'dan Vedin hâkimi Mesih Paşazade'nin eline geçmiş; ancak Lal-i Böğrek'i adlı mücevherini vererek kurtulmuş ve Tebriz'e dönmüştü. Lal-i Böğrek ismi ile tanınan kıymetli taş da Safevi sarayına 1507'de Dulkadirli Alaüddeve üzerine sefer edildiğinde getirilmişti. Bu sefer esnasında Taclu Begüm'ün taifesi olan Emir Han Şah, Safevi dergâhına gelmiş ve bağlılığını arz ettikten sonra⁴⁸ Böğrek lali ve Deve Gözü Lali'ni Şah İsmail'e hediye etmişti.⁴⁹ Bu son verdiğimiz örneğin, Safevîlerin Osmanlılara karşı Venedik⁵⁰ ve Portekiz ile işbirliği yapması⁵¹ açısından konumuzla önemli bir bağlantısı olduğunu da hatırlatmak gerekir.

4. Kullanım Alanı

Bu dönemde mücevher devletlerarası hediyeleşme yanında sanatsal alanlarda da kullanılmıştı. Musul'un mücevher işçiliği, şark sanatının merkezi konumuna yükselmiş ve bu sanata gönül veren Zengîlerden I. İzzeddin Mesud (1180-1193) gibi hükümdarlar dahi bu alanda temayüz ederek ustalıklarını ortaya koymuşlardı.⁵²

⁴⁵ Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. Işın Demirkent (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 17. Kitabın çevirmeni Işın Demirkent, bu haçın IV. Romanos Diogenes'ten değil III. Romanos Argyros'tan (1028-1034) alındığını belirtir.

⁴⁶ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), I, 135-138.

⁴⁷ Bk. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları, Valide Sultanlar, Hatunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 201-202.

⁴⁸ Abdî Beg Şirâzî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, nşr. Abdülhüseyn Nevaî, (Tahran: y. y., 1369/1991), 4

⁴⁹ Budak Münşi Kazvini, *Cevahirü'l-Ahbar: Bahş-e Tarih-i İran ez Qaraqoyunlu*, ed. Muhsin Behram Nejad (Tahran: y. y., 2000), 123; ayrıca bk. Maria Szuppe, Status, "Knowledge, and Politics: Women in Sixteen-Century Safavid Iran", *Women in Iran, From the Rise of Islam to 1800*, ed. Guity Nashat-Lois Beck (Urbana and Chigago: University of Illinois Press, 2003), 132-139; Kadı Ahmed, *Hülasatü'l-Tevarih*, nşr. İhsan İşrakî (Tahran: y. y., 1359/1971), 1/91; Tufan Gündüz, "Şah İsmail'in Eşi Taçlı Begüm", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 51 (2009), 223-233.

⁵⁰ Bk. Halil İnalçık, *Osmanlılar ve Haçlılar*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Melisa Matbaacılık, 2017), 174.

⁵¹ Bk. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş: Şah İsmail*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 154; Palmira Johnson Brummet, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (New York: Sunny Press, 1994), 42.

⁵² Saîd ed-Divecî, "Sinâatü'l-Mevsıl ve Ticaretuhâ fi'l-Kurûni'l-Vustâ", *Sumer*, VII/1 (1951), 88-98.

Selahaddin gibi güçlü ve kudretli hükümdarların yol güvenliğini sağlayabildiği bu topraklarda, asayiş ve düzen her zaman gerçekleştirilemiyor, kervanları yağmalayan Haçlılar ve bedeviler, yolcuları ve tüccarları iç elbiselerine varıncaya kadar soyup kontrol ediyorlardı. Bundan dolayı da, yolcular bu nevi muhtemel soygunlara karşı beraberlerindeki kıymetli mallarını sıradan eşyalarının arasına yerleştirerek bir nevi önlem almaya çalışıyorlardı.⁵³ Bu muhtemel riskler nedeniyle tüccarlar, yanlarına büyük miktarda para alamadıkları için, gittiği yerde kolayca paraya çevirebileceği kıymetli bir mücevheri bu eşyalar arasına gizleyerek yolculuğunu sürdürüyordu. Daha sonra da varış yerinde, bu mücevheri bir kuyumcuya paraya çevirerek bununla ticarî işlerini yapıyor, borçlarını ödeyebiliyordu.⁵⁴

Gelen heyetleri etkilemek için süslü mücevheratı kullanma geleneğinin adresi Bizans idi. Kudüs Haçlı Kralı Amaury (1163-1174), 1171 yılında kalabalık bir maiyetle İstanbul'daki I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) ziyaretine gittiğinde, mücevherlerle süslü altın bir taht üzerinde kendilerini karşılayan İmparator'dan oldukça etkilenmişti.⁵⁵

5. Düğünler ve Mücevherler

Bu dönemin anlaşılmasına düğünlerde takılan mücevherler de oldukça katkı sağlar. Sultan Alparslan (1064-1072), 1065 tarihinde Ermeni Kralı'nın kızı ile bir evlilik yapmıştı. Bu yıl İran'daki Huzistan ve Mazenderân'dan asker toplayan Alparslan, batıya doğru ilerleyerek Ermenilere ait Karabağ'ı (Ağvân) talan ederek bölgeyi itaat altına almıştı. Bundan sonra da bölgede daha iyi tutunabilmek ve muhtemel bir Bizans, Gürcü ve Ermeni ittifakını engellemek için Karabağ'daki Ermeni Kralı Gorige'den kızını istemişti. Kralın rızası sonucu bu Ermeni prensesi ile evlenen Alparslan, yaptığı bu evlilikle Ermenilerin dostluğunu kazanarak onlarla bir barış anlaşması da imzalamıştı. Bundan sonra da rahatlamış olarak Gürcü ülkesine girmiş, her tarafı yakıp yıkararak Gürcüleri itaat altına almıştı. Bu sefer sonucunda Alparslan'ın ele geçirdiği altın, gümüş ve diğer kıymetli mücevherlerin haddi hesabının olmadığı söylenir.⁵⁶

Mücevher ve para için evlilik yapan en akılda kalan isim, Kudüs Kralı I. Baudouin'dir. 1112'lerde Baudouin'in şiddetle paraya ihtiyacı vardı. Çözüm olarak kendisine koca arayan I. Roger'in (1071-1101) dul eşi, Sicilya Salerno prensesi Adelheid'e evlilik teklifinde bulundu.⁵⁷ Bir kral ile evlenmeyi çok isteyen Adelheid'in şartı, eğer çocukları olmazsa, kendi oğlu II. Roger'in (1130-1154) Kudüs tacının varisi olması idi. Bu evliliğin gerçekleşmesi durumunda Baudouin, Prenses'in zengin çeyizi yanında Sicilya'nın donanma gücünden faydalanabilecek ve Antakya Normanlarına karşı da rekabet gücüne ulaşabilecekti. Adelheid'in şartı kabul edildi ve Prenses çeyizini hazırlamaya başladı. 1113 yazında da Kudüs'te muhteşem bir düğün yapıldı. Kudüs Kralı, kraliçenin zengin çeyizi ve mücevherleri

⁵³ Goitein, *A Mediterranean Society*, 337.

⁵⁴ Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayii* (Ankara: Şahıs Yayını, 2001), 142.

⁵⁵ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/380.

⁵⁶ Urfalı Mateos, 118-119.

⁵⁷ Fulcherius Carnotensis, 210.

ile askerlerinin geçmiş maaşlarını ödedi; müstahkem mevkilere inşaat ve tamiratlar yaptırdı. Dahası piyasaya sürülen para, ticaret hayatını da canlandırmıştı.⁵⁸

Haçlı Seferlerine damgasını vuran mücevherle ilgili olaylardan birisi de Trablus Haçlı Kontluğu'nda gerçekleşmişti. 1159 yılında İmparator Manuel'in zevcesi Irene vefat edince, Manuel 1160 yılında kendisine Lâtin bir eş seçmesi için Kudüs Kralı III. Baudouin'e haber göndermişti. Kudüs Kralı da Manuel'e Trablus Kontesi olan teyzesi Hodierna'nın kızı Melisende'yi önermişti. Duruma oldukça sevinen Trablus Kontesi Hodierna ve ablası Kudüs Kraliçesi, gelin adayı için altın bilezikler, küpeler, kemerler, yüzükler, gerdanlıklar ve saf altından alımlıkları, çeyiz için hazırlamışlardı. Ayrıca büyük masraflarla gümüş kaplar, sayısız çeşit ve ağırlıkta mutfak eşyasından başka koltuk ve koşum takımları ile her cins ev eşyası hazır edilmişti.⁵⁹

6. Mücevher Takmaya Meraklı Şahsiyetler

Bu dönemde Nureddin, Selahaddin ve Baybars gibi hükümdarların mücevher meraklarının olmadığını biliyoruz. Aynı durum Büyük Selçuklular için de geçerlidir. Muhammed Tapar'ın, Ebû Ahmed el-Kazvinî adlı hazinedarı Batıniler tarafından öldürülünce, hazinenin teftişi esnasında içinde değerli mücevherler bulunan bir sandık bulunmuştu. Yapılan araştırma sonucu bu sandığın yabancı tüccarlara ait olduğu anlaşılmış, Sultan bu tüccarları çağırarak sandığı bizzat kendisi onlara teslim etmişti.⁶⁰

Bu dönemde mücevherler, genellikle sultanların hotozunu süslemek için de kullanılıyor, bu iş için avuç dolusu servetler ödeniyordu. Memlük sultanı en-Nâsır Muhammed'den (1310-1341) sonra tahta çıkan üç oğlu (Seyfeddin Ebû Bekir, Alâeddin Küçük, en-Nâsır Ahmed) hotozlarının mücevherlerini zenginleştirmek için birbirleri ile adeta yarışmışlar ve bu mücevherlerin değeri sonunda 100.000 dinara ulaşmıştı.⁶¹

Haçlı seferlerinin en zor anlarında dahi Haçlı kadınları mücevherleri ile ilgilenmişlerdir. Akkâ'da kış mevsiminde Haçlı kampında kıtlıkla ilgili pek çok acıklı ve elîm tablolar yaşanırken İngiltere Kralı'nın beraberindeki üç kadın⁶² Richard'ın sarayında bolluk içinde yaşıyordu. Richard, onlara parlak ipekler ve nadir Doğu mücevherleri hediye etmekten zevk alıyordu.⁶³

Kudüs Patriği'nin metresleri dahi o kadar şaşaalı bir hayat yaşıyordu ki, giydikleri ipek elbiseler ve takındıkları mücevherler ile kendilerinden daha soylu olan hanımlardan bile çok daha iyi bir hayat standardına sahip idiler.⁶⁴ Kudüs'te lüks hayat böyle sürerken, dönemin

⁵⁸ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington (Oxford: Clarendon Press, 2007), 842 vd.; William of Tyre, *A History of Deeds*, 1/489 vd.; Hubert Houben, "Adelaide 'del Vasto' nella storia del Regno di Sicilia", *Bianca Lancia D'Agliano: Fra il Piemonte e il Regno di Sicilia*, ed. R. Bordone (Alessandria: Dell'Orso, 1992), 121-145.

⁵⁹ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/288-89.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/168.

⁶¹ Holt, *Haçlılar Çağı*, 125.

⁶² Bunlar Kıbrıs'ın özel katedralinde evlendiği Navvarralı Berengaria, metresi Commene'nin güzel Bizanslı kızı ve kız kardeşi Joanna idi. Bk. Harold Lamb, *Selahaddin Eyyubi ve Haçlılar*, çev. Sinem Ceviz (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 164, 180-181.

⁶³ Lamb, *Selahaddin*, 181.

⁶⁴ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/508; Ernoul, *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 131; Caesarius of Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*, nşr. Strange, (Köln:

kudretli İslâm hükümdarı Nureddin sade ve mütevacî bir hayat yaşıyordu. Karısı, eve yeterli harçlık bırakmadığı için şikâyetle bulununca, paranın aşkı ile cehenneme girmeyeceğini, Müslümanların mallarının sadece hazinedarı olduğunu ve bu miktarla idare etmesi gerektiğini söylüyordu.⁶⁵

Doğu Frenkleri'nin giyiniş tarzları da oldukça lüks idi. Şövalyeler zırhlarını çıkardıklarında ipekli bir burnus giymekte ve umumiyetle başlarına sarık sarmakta idiler. Sefer sırasında da güneş ışınlarından korunmak için keten bir pelerin giyerler, miğferleri üzerine de Arap üslûbunda bir kefiye geçirirlerdi. Hanımlar Doğu'ya ait altın sırma ile işlemeli, hatta mücevherlerle bezenmiş uzun içlik ve şalvar ile kısa ceket modasına uymuşlardı. Beyleri gibi kış aylarında kürk giyerlerdi. Müslüman kadınları gibi dışarıda güneşten korunmak için peçe takıyorlar idi.⁶⁶ Richard A. Newhall "*Haçlı seferleri dönemi sonunda Hristiyanların yaşam biçimleri ve bakış açıları değişmiştir*" diyerek bu gerçeği dile getirir.⁶⁷

Yavuz Sultan Selim (1512-1520) sade giyinmesi ile tanınırken, oğlu süse ve ihtişama düşküdü. Bir gün oğlu Süleyman'ı çok süslü görünce, nükteli bir şekilde annesine giyecek bir şey bırakmadığını söyleyerek onu eleştirmişti.⁶⁸ 1526'da Mohaç Muharebesi'nde Haçlıları ezen Kanunî Sultan Süleyman'ın, 1543 yılında çıktığı Estergon seferinde atının eyerini ve koşum takımlarını süsleyen değerli mücevherler, ordunun geçişini izleyen Batılıları hayranlık içinde bırakmıştı.⁶⁹ Yine Kanunî'nin eşi Hürrem Sultan'a gönderdiği ve satın aldığı mücevherlerin bir servet değerinde olduğu söylenir.⁷⁰

Muhteşem Süleyman'dan sonra Osmanlı tahtına oturan oğlu II. Selim veya diğer ismi ile Sarı Selim, mücevherata düşkünlüğü ile bilinirdi. Kütahya'da iken Nakşâ dükası olan Yahudi Yasef Nassi, Şehzade Selim'e sürekli şekilde borç para verip kıymetli mücevherler getirmeye başlamıştı. Sarı Selim de bu borçları sultan olur olmaz kendisine ödeyeceğine dair söz vermiş, padişah olunca da onun sözünü dinler olmuştu. Ancak bu yakınlaşma, Kıbrıs'ın ele geçirilmesinden hemen sonra İnebahtı'da Osmanlı donanmasının mağlup edilmesi ile sonuçlanacaktı.⁷¹

Kanunî'nin torunu III. Murad (1574-1595) da mücevherata düşkünlüğü ile tanınırdı. Onun ihtişamlı elbiseler giydiği, mücevheratı sevdiği ve kavuğu üzerinde kıymetli taşlar bulundurduğu rivayet edilir.⁷²

Print Book, 1851), 1/188; Montefiore, 228; H. A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, çev. Kriton Dinçmen (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 37-38.

⁶⁵ Abdulfettâh Revvâs el-Kal'acı, "Nureddin Mahmud, Adaleti ve Yolsuzluk ile Mücadelesi", çev. Nadir Karakuş, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 30 (2017), 201.

⁶⁶ Montefiore, 228-29; Runciman, 2/265.

⁶⁷ Richard A. Newhall, *The Crusades* (USA: Berkshire Studies in European History, 1963), 99.

⁶⁸ Feridun M. Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı* (Ankara: TTK Yayınları, 2022), 36.

⁶⁹ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1999), 133.

⁷⁰ Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, 245.

⁷¹ S. Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. T. Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 2/705-706; Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 130-146; Ioanna Iordanou, *Venedik Gizli Servisi: Rönesans'ta Bir İstihbarat Teşkilatı*, çev. Fatih Yücel (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 74-75.

⁷² Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 160.

7. Unutulmaz Mücevherler

Haçlı seferlerinin XVIII. yüzyıldaki dönemlerine, unutulmaz mücevherler damgasını vurur. İran'da Avşar hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Nadir Şah (1736-1747),⁷³ 1739'da Delhi'deki Babürlülerden yüklü miktarda aldığı harp tazminatının yanı sıra Babürlü hükümdarlarının kendi zevkleri için toplattıkları 50 kror değerinde mücevherler de elde etmişti.⁷⁴ Bu mücevherler arasında seçkin bir yere sahip kûh-i nûr elması ayrı bir önem arz etmektedir. Zira daha sonra bir iyi niyet göstergesi olarak Osmanlı padişahı I. Mahmdud'a (1730-1754) verilen⁷⁵ bu nadide elmanın ve diğer ele geçirdiği Taûs tahtının gerçek değerinin 500.000.00 rupi değerinde olması onun ne kadar büyük bir kıymeti haiz olduğunu ortaya koymaktadır. Taûs tahtı bir iyi niyet göstergesi olarak Osmanlı padişahı I. Mahmud'a (1730-1754) hediye edilmişti.⁷⁶

Kûh-i nûr adlı bu kıymetli elmas, Nadir Şah'tan sonra torunu Şahruh'un eline geçmiş, ondan da Kaçar hanedanından Ağa Muhammed Han'a intikal etmişti. 1795 yılında kendisini oldukça zorlayan Rus Çarıçesi II. Katerina'nın ölmesi ile gücü artan Ağa Muhammed Han, Meşhed'de hüküm süren Şahruh'u ele geçirmişti. Bundan sonra da tutsağından Nadir Şah'ın Hindistan'dan ele geçirdiği elmasları işkence ile almış ve Horasan'ı da kendi topraklarına katmıştı.⁷⁷

Ancak bu değerli elmas daha sonra İngilizlerin eline geçerek bugüne kadar İngiliz Kraliyet ailesi tarafından muhafaza edilecektir.⁷⁸ Amerikalı Baptist yazar Russell Herman Conwell (1843-1925) "*Acre of Diamonds*" adlı eserinde kûh-i nûr elmasından da bahseden doğulu Hafız'ın, elması yakınında araması gerekirken, uzaklarda sonunu getirecek olan macera ile sonlanan hikâyesi, Amerikalıların da gündemine girmiştir.⁷⁹ Kitabın yazarının Philadelphia'daki Temple Üniversitesi'nin kurucusu ve ilk başkanı olması⁸⁰ ise, onu Tapınakçıların ilk büyük üstadı Hugh de Payens ile aynı çizgide ve gayede buluşturmuş gibidir.

Kaçarken hazinelerini de yanlarına almayı unutmayan hükümdarlar, Haçlı seferlerine farklı bir boyut katarlar. 1204'te Lâtinler İstanbul'a hâkim oldukları zaman, İmparator III. Aleksios Angelos (1195-1203), Balekharnea Sarayı'ndan çıkarak onlara karşı etkisiz bir taarruzda bulunmuştu. Bunun üzerine dehşete düşen ve her şeyin sona erdiğine inanan İmparator, altın ve mücevherlerini toplayarak, gece yarısı yanında kızı Eirene ile birlikte bir gemiye binerek kaçmıştı.⁸¹ Bu olay da Aleksios'un kaçırıldığı mücevherleri unutulmazlar arasına katmıştı.

⁷³ Batılılar ona Perslerin Napolyon'u demişlerdi. Bk. Marriot, *Bir Nefeste Dünya Tarihi*, 114.

⁷⁴ H. H. Dodwell, "Hind-Türk İmparatorluğu", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 5/504.

⁷⁵ V. Minorsky, "Nâdir", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 9/25.

⁷⁶ Münir Aktepe, "Nâdir Şah'ın Osmanlı Padişahı I. Mahmud'a Gönderdiği Taht-ı Tavus Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 28-29 (1975), 113-122.

⁷⁷ Cl. Huart, "Ağa Muhammed Han", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 1/148.

⁷⁸ Azmi Özcan, "Nâdir Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/276.

⁷⁹ Bk. Russell H. Conwell, *Acre of Diamonds*, (London: Paperback 2008).

⁸⁰ Bk. Albert Hatcher Smith, *Life of Russell H. Conwell: Preacher, Lecturer, Philanthropist* (Boston: Silver, Burdett, 1899).

⁸¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 380 vd.; Aurel Decel, "İstanbul", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 5/1166-67.

8. Mücevherlerin Sebep Olduğu Felâketler

Mücevherler, maliklerine saadetten çok felâket de getirmişti. Haçlı Seferleri esnasında değerli mücevherlerin getirdiği felaketlerle ilgili akıllarda kalan bir olay, 1192 sonlarında cereyan etmişti. Selahaddin ile bir barış anlaşması yapıp 9 Ekim’de Akkâ’dan yola çıkan Richard için zorlu ve meşakkatli bir dönüş başlamıştı. Kötü iklim şartları yakasını bırakmamış ve Richard önce Bizans’a ait Korfu’ya çıkmıştı. Burada tanınmamak için Tapınak şövalyesi kılığına bürünen Richard, birkaç hizmetkârı ile birlikte bindiği korsan gemisi ile Adriyatik’e doğru yelken açmıştı. Ancak uğursuzluklar yakasını bırakmamış ve bu kez de korsan gemisi Aquileila açıklarında kayalara çarparak batmıştı. Kral Richard, yanındaki hizmetkârları ile Avusturya topraklarına girmiş, Akkâ önlerinde sancağını hendeğe fırlatıp attığı Avusturya dükü Leopold, burada kendisini hiç de hoş karşılamayacağı için kılık değiştirmişti. Bir aşçı kılığında Viyana yakınlarında dinlendiği bir handa korktuğu başına gelmiş ve Leopold’un adamları tarafından parmağındaki değerli yüzüklerden teşhis edilerek tutuklanmıştı. Bundan sonra da Richard’ı 1194’e kadar sürecek olan yaklaşık iki yıllık esaret günleri bekleyecekti.⁸²

Mısır’da bir dizi cinayete karışarak, kıymeti ölçülemeyecek kadar mal ve mücevher ele geçiren Abbas ismindeki Fatımî veziri, beraberindeki hazine ile Suriye’ye doğru gelirken, Gazze’deki Tapınak şövalyeleri tarafından yakalanmış ve mallarına el konulmuştu.⁸³

1261’de İznik’teki Bizanslılar’ın biraz da şanslarının yardımı ile yeniden İstanbul’a sahip olmalarından sonra bu kadim şehir yeni felaketlere sahne olmuştu. 1328’lerde şehri idare eden Bizans asili Alexios Apokaukos bir isyan esnasında öldürülünce şehir, eşkıyanın eline geçerek yağmalanmıştı. Bundan sonra tahti ele geçiren V. Ioannes Palailogos (1341-1391) sahte mücevherlerle süslü bir tacı giyerek, Bizans’ın içler acısı durumunu gözler önüne sermişti. Malî darlık son haddine erdiği için Galata’daki Cenevizliler’e olan borç ödenememiş, onlar da alacaklarına karşılık olarak devlet gelirlerine el koymuşlardı.⁸⁴

9. Yazılı Eserler

Müslümanlar, Haçlılar bölgeye gelmeden çok önce mücevherat konusunda eser kaleme almaya başlamışlardı. Emsal ve hikemiyâta dair eserleriyle tanınan özgün edebî nesir yazarı Ali b. Ubeyde er-Reyhânî (ö. 834?), “*el-Muhtâr*” isminde mücevher ve inci tanelerine benzetilen bir eser kaleme almıştı. O aynı zamanda, “*tıpkı hırsıza mücevherlerin yerini söylemekten sakındığın gibi hasetçiye de nimetleri anlatmaktan uzak dur*” vecizesi ile de önemli mesajlar vermişti.⁸⁵ İran asıllı mütercim, edip ve kâtip İbnü’l-Mukaffa’ (ö. 759) da mücevherat ile söz arasında bir benzerlik görür. Ona göre, kuyumcu bir yüzük kaşına değerli

⁸²Anonim, *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, nşr. William Stubbs (London: Rolls Series, 1864), 443-44; John Gillingham, *Richard I* (New Haven: Yale University Press, 1999), 217; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 517-518.

⁸³İbnü’l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, çev. Ahmet Savran (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 1992), 111; Üsame b. Münkız, *Kitâbü’l-İtibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: Kitabevi, 2012), 44-46; Makriẓî, *İttîâzu’l-Hunefâ*, 3/208-209; Malcolm Barber, *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2006), 132-134.

⁸⁴Decel, “İstanbul”, 5/1171.

⁸⁵İsmail Durmuş, “Reyhânî, Ali b. Ubeyde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/43-45.

taşları, bir gerdanlığa mücevherleri yerli yerine koyarak mükemmel bir dizim ortaya çıkardığı gibi belli kişi de sözlerini o şekilde sıralamalıydı. Bu sebeple İbnü'l-Mukaffa', nazım için "sözün kuyumcu hassasiyetiyle dizimi" ifadesini kullanmayı tercih etmişti.⁸⁶

Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelamcılarında Ebû Osman Câhiz (ö. 869), "*Kitâbü't-Tebassur bi't-Ticâre*" isminde ziynet eşyası, mücevherat ve itriyat gibi değerli ticarî malların yapımı, kaliteleri, alım ve satımı vb. konuları işleyen bir eser telif ederek bu konudaki ilk örneklerden birisini vermişti.⁸⁷

Endülüslü âlim ve şair İbn Abdürabbih (ö. 940), siyaset, edebiyat, tarih, nevâdir, ahlâk, mizah, nükte, fıkra, mûsiki ve eğlence gibi çok değişik konular hakkında bilgi veren eserine, "eşsiz gerdanlık" anlamında "*el-İkdü'l-Ferîd*" ismini uygun bulmuştu. İbn Abdürabbih, kaleme aldığı yirmi beş bölümden meydana gelen eserini yirmi beş mücevherden oluşan gerdanlığa benzetmiş, kitabın ortasını teşkil eden on üçüncü bölüme gerdanlığın en kıymetli taşı olan "*el-vâsita*", her bölüme de bir mücevher adı vererek eserine farklı bir zenginlik katmıştı.⁸⁸

10. Mücevher Tüccarları

Mücevher tüccarları her devirde güçleri ve servetleri ile kendilerini göstermişlerdi. Bu konu vergi oranlarını da gündeme getirmiş, bazı İslâm âlimleri mücevherat olarak kullanılan kıymetli taşların vergiye tâbi olduğu görüşünü benimsemişlerdi.⁸⁹ Mücevher tüccarları, toplumun en seçkin insanları oldukları kadar en itibarlı sınıfını da teşkil etmişlerdi. Mücevheratla ilgili teşbihleri ile de tanınan şâir Abbasi halifesi İbnü'l-Mu'tez (ö. 908),⁹⁰ rakiplerine karşı İbnü'l-Cessâs isminde bir mücevher tâcirinin evinde gizlenmek zorunda kalmış; ancak tâcirin ihbarı üzerine yakalanarak öldürülmüştü.⁹¹ Mağrib'de hüküm süren bir Berberî hânedanı olan Merînîler (1196-1465) ise Sebte, Selâ, Asîle ve Enfâ gibi liman şehirlerinden mücevher ithalat etmeleri ile tanınmışlardı.⁹²

Arap dili âlimi İbn Bâbeşâz (ö. 1077) Fâtımîler döneminde (909-1171) Mısır'da mücevher tâciri olan bir Deylemlî'nin oğlu olarak dünyaya gelmiş ve daha sonra kendisi de inci ticareti ile meşgul olduğu için "Cevherî" künyesi ile anılır olmuştur.⁹³

Mücevher ticaretinde daha çok Yahudi tüccarlar karşımıza çıkar. Kudüs'te hacıların Kutsal Kabir Kilisesi'ne yakın Suriye Sarraflar Sokağı'nda paralarını bozdurdıkları yerler ve Lâtin kuyumculara ait mücevher dükkânları vardı.⁹⁴ Bu küçük işletmeciler ve sanatkârlar

⁸⁶ İbnü'l-Mukaffa', *el-Edebü's-Sağîr* (Beyrut: y. y., 1966), 319.

⁸⁷ Bk. Ebû Osman Câhiz, *Kitâbü't-Tebassur bi't-Ticâre*, nşr. H. H. Abdülvehhâb (Beyrut: yy. 1966).

⁸⁸ Bk. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I-IX (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983).

⁸⁹ Mâverdü, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kahire: y. y., 1387/1966), 198.

⁹⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâti'l-İnşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/105; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârihi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekat v. dğr. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 13/212.

⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 13/81; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/30; İbn Haldun, *el-İber*, 3/448-449; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16/344.

⁹² İsmail Ceran, "Merînîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/192-199.

⁹³ Muharrem Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (1989), 1-31.

⁹⁴ Montefiore, *Kudüs*, 229.

dışında cehbezlik, para basımı ve kuyumculuk ile uğraşan, köle ticareti, kumaş, kâğıt, cam ve mücevher işi yapan daha büyük çapta Yahudi tüccarlar da vardı.⁹⁵

Selahaddin'e hekimlik yapan Yahudi din âlimi, filozof ve tabip İbn Meymûn⁹⁶ da mücevher ticareti ile meşgul olmuştu. Kardeşi Dâvûd'la birlikte mücevher ticareti yapmaya başlamış, kardeşi ticarî seyahatlere çıkarken İbn Meymûn, Fustat'ta kalarak ticarî meşguliyetinin yanında ilmî ve kültürel faaliyetlerini sürdürmüştü. Kardeşi Dâvûd'un bir deniz kazasında servetiyle birlikte boğulması ise İbn Meymûn'un hayatını olumsuz etkilemişti.⁹⁷

Mısır'da Fatımîlerden Memlûklere uzun bir geçmişleri olan Tüccârü'l-Kârim veya Kârimî tüccarları da Hint Okyanusu ağırlıklı olarak baharat,⁹⁸ köle ve şeker ticareti⁹⁹ yanında mücevher alım satımı ile de iştiğal ederek zenginliklerini artırmışlardı.¹⁰⁰ Kârimî tüccarlarının Baltık'a çekilen Töton şövalyeleri¹⁰¹ ile XIII. yüzyıldan itibaren süs eşyası ve takı yapımında yoğun olarak tercih edilen kehribar ticareti yapmaları bu konuyu daha da kayda değer hale getirir.¹⁰²

Bu dönemde mücevher ticareti ile İtalyan tüccarlar da uğraşmışlardı. XIII. yüzyılda mücevher ticaretini elinde tutan güçlerden birisi de Venediklilerdi. 1260 yılında İstanbul'dan Kıpçak ülkesine gitmek için yola çıkan meşhur seyyah Marco Polo'nun babası Nicolo ve amcası Matteo Polo, 1262'de Altın Orda hükümdarı Berke Han (1256-1266) tarafından Saray şehrinde kabul edilmişlerdi. Burada sıcak bir şekilde karşılanan Venedikli tacirler, Berke'ye mücevher takımı satmışlardı.¹⁰³

İtalyanların mücevher hususunda en önemli ilişkileri Bizans ile idi. İmparator III. Andronikos Palaiologos (1328-1341) sonrası naibe olarak İstanbul tahtına oturan Anna de Savoyen'i (1341-1347)¹⁰⁴ tebrik eden Venedik elçisi, ardından da Bizans'ın kendilerine olan borcunu hatırlatmıştı. Bunun üzerine parası olmayan İmparatoriçe Anna, rehin olarak Venedik'e hükümdarlık mücevherlerini teslim etmek zorunda kalmıştı. Bu mücevherler, daha

⁹⁵ Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 135-36, 138-39.

⁹⁶ Bk. D. S. Richard, "A Doctor's Petition for a Salaried Post in Saladin's Hospital", *Social History of Medicine*, 5 (1992), 297-306.

⁹⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965), 582-583; Mustafa Çaçıncı, "İbn Meymûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/194-197.

⁹⁸ David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of Mediterranean* (Oxford: Penguin Books, 2011), 397 vd.; Walter J. Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam", *JESHO*, Vol. 1, No. 2 (1958), 157-174; F. C. Lane, "Pepper Prices Before da Gama", *The Journal of Economic History*, v. 28/4 (1968), 590-597; David Abulafia, "Asia, Africa and Trade of Medieval Europe", *The Cambridge Economic History*, ed. M. M. Postan-E. Miller (New York: Cambridge University Press, 1987), 402-473.

⁹⁹ S. Tsugitaka, "Slave Traders and Karimi Merchants", *Mamluk Studies Review*, X-1 (2006), 141-232; S. Tsugitaka, "Sugar in Economic Life of the mamluk Egypt", *Mamluk Studies Review*, VIII-2 (2004), 87-107.

¹⁰⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 11/314.

¹⁰¹ Bk. Halil Yavaş, "Töton Şövalyelerinin Ortaya Çıkışı ve Geç Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Tesiri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1 (2018), 1-16.

¹⁰² Benedikt Koehler, *Erken İslam ve Kapitalizmin Doğuşu*, (Early Islam and The Birth of Capitalism), çev. İsmail Kurun (İstanbul: Liberte Yayınları, 2016), 279; N. Angermann, "Die Hanse und RuBland", *Hanse in Europa* (1973), 3-104.

¹⁰³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Uzmen (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 295.

¹⁰⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 470.

sonra İmparator V. Ioannes Palailogos (1341-1391) tarafından Tenodos Adası karşılığı geri alınsa da Cenevizli balyos Giovanni Muazzo, kendini beğenmiş bir tavırla, adayı 1382'de Venediklilere teslim etmeyecekti.¹⁰⁵

Cenevizli amiral Vignosi, Sakız Adası üzerinde emelleri olan Venediklileri engellemek için onların atlarını, mücevherlerini, mürettebatını ve bazı değerli eşyalarını gasp ederek caydırıcı bir unsur olmuştu.¹⁰⁶ Bulgar Prensi Ivanko da onlara Osmanlı ilerlemesini durdurmak için bazı ticarî ayrıcalıklar bahşetmek zorunda kalmıştı. Buna göre Cenevizliler, altın ve gümüş maddelerinin, inciler ve mücevheratın tümüyle vergiden muaf olması ile onurlandırılmışlardı.¹⁰⁷ Ancak Osmanlı ilerlemesi durdurulamamış ve 1393-1398 yılları arasında I. Bayezid (1389-1403) tümüyle Bulgaristan'a hâkim olmuş,¹⁰⁸ bu da Cenevizlilerin mücevher ve inci ticaretini de sekteye uğratmıştı.¹⁰⁹ Son olarak dönemin bankerleri ve yerine göre tüccarları olan Tapınak şövalyelerinin 1169'dan itibaren varlıklarını hissettirdikleri Tartosa¹¹⁰ katedralinde mücevherlerle süslü bir taçlarının olduğunu¹¹¹ da hatırlatmalıyız.

Sonuç

1095-1291 yılları arasında devam eden Haçlı Seferleri, aynı zamanda Doğu ile Batı arasındaki derin medeniyet uçurumunu da gözler önüne sermiştir. Müslümanlar, Haçlılar bölgeye gelmeden çok önceleri mücevheratla tanışıp, bu değerli taşları kullanmaya başlamış, ticaretini yaparak da büyük gelirler elde etmişlerdir. IX. yüzyılda mücevherat konusunda eserler kaleme alınmış, değerli taşlar edebiyat ve sanat eserleri ile de anılır olmuştur. Oysa Haçlılar bölgeye geldiklerinde cam kırıklarını mücevher zannedecek kadar bu konudaki cehaletlerini ortaya koymuşlardır.

O dönemin en önemli mücevherat zengini olan Fatımîlerin ve Bizans'ın mücevherleri Haçlıların ilgi alanına girmiş, Kudüs ve diğer yerlerin ele geçirilmesi ile zengin ganimetler arasında mücevheratla da tanışmışlardır. Bundan sonra sahil beldelerini ele geçirerek mücevher akışını da yönetmeye başlayan Haçlılar, 1204 yılında da Dördüncü Haçlı Seferi'nin yönünü Mısır yerine İstanbul'a çevirerek zengin ganimetlere konmuşlar, Bizans'ın mücevherlerinin yeni sahibi olmuşlardır. Fatımîler'in mücevheratını savaşlar vesilesi ile ele geçirseler de 1164'ten itibaren Mısır'a hâkim olma girişimleri, Nureddin'in kumandanları Şirkûh ve onun yeğeni Selahaddin tarafından engellenmiştir.

Bu savaşlarla ve karışıklıklarla dolu süreç, Mısır ve Suriye'nin mücevher zenginliğini ortaya koyarken, dönemin mücevher zenginlerini de karşımıza çıkarmıştır. Mısır'da mücevher ticareti ile zengin olan Yahudi aileler, Selahaddin'in aynı zamanda hekimliğini yapmışlar ve onların mal ve zenginliklerine dokunulmamıştır. Bu da Haçlı seferlerine yön veren Selahaddin gibi büyük hükümdarların başarı nedenleri arasında yerini almıştır. Savaşlar

¹⁰⁵ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 550, 579, 583.

¹⁰⁶ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 552.

¹⁰⁷ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 594-595.

¹⁰⁸ Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VI. Mirmiroğlu (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956), 26-43; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınevi, 1982), 1/188-193.

¹⁰⁹ Heyd, *Ticaret Tarihi*, 595.

¹¹⁰ Bk. David Nicolle, *Crusader Castles in Holy Land 1097-1192* (Oxford: Osprey Publishing, 2004), 53, 56; Hugh Kennedy, *Crusader Castles* (New York: Cambridge University Press, 2008), 120 vd.

¹¹¹ Barber, *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*, 139-140.

esnasında rüşvet olarak verilen mücevherler, tarihin akışını değiştirebildiği gibi, insanların kutsal savaş adı altında yaptıkları mücadeleler esnasında dahi zaafalarının nasıl belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Düğünlerde takılan mücevherlerden, mücevher meraklılarına kadar ele aldığımız süreç te süse ve gösterişe düşkün insanların büyük işler başarmaya yatkın olmadığını ortaya koymuştur.

Haçlılar, 1291’de Suriye ve Filistin sahillerinden tamamen kovulsalar da İtalyan tüccarların Müslüman limanları ile olan bağları, Batı’ya mücevher akışını devam ettirmiştir. Bizans ile de canlı ticarî ilişkileri olan İtalyan şehir devletleri, Bizans’ın zaafından yararlanarak kazançlarını katbekat artırmışlardır. Avrupa’da kendi kabuğuna çekilen Batılılar, 1490’lardan itibaren yönlerini keşfettikleri Ümit Burnu vasıtası ile Hindistan ve Yeni Dünya dedikleri Amerika kıtasına çevirmişlerdir. Hindistan’dan elde ettikleri değerli taşlara, XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren de Afrika’nın zengin elmas madenleri eklenmiş ve Avrupa bu avantajını güç ve paraya dönüştürerek dünyanın en müreffeh toplumları olmayı başarmış, bunu da kurdukları sömürü düzenine borçlu olmuşlardır.

Kaynakça

- Abdi Beg Şirazi. *Tekmiletü'l-Ahbar*. nşr. Abdülhüseyn Nevaî. Tahran: y. y., 1369/1991.
- Abulafia, David. “Asia, Africa and Trade of Medieval Europe”. *The Cambridge Economic History*. 402-473. ed. M. M. Postan-E. Miller. New York: Cambridge University Press, 1987.
- Abulafia, David. *The Great Sea: A Human History of Mediterranean*. Oxford: Penguin Books, 2011.
- Aktepe, Münir. “Nâdir Şah’ın Osmanlı Padişahı I. Mahmud’a Gönderdiği Taht-ı Tavus Hakkında”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 28-29 (1975), 113-122.
- Albert of Aachen. *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*. çev. Susan B. Edgington. Oxford: Clarendon Press, 2007.
- Angermann, N. “Die Hanse und Rußland”, *Hanse in Europa* (1973), 3-104.
- Anonim, *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, nşr. William Stubbs. London: Rolls Series, 1864.
- Anonim. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*. nşr. Minorsky, çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Arbel, Benjamin. *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Avcı, Meral. “Sri Lanka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Bakır, Abdulhalık. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Mamülleri Sanayii*. Ankara: Şahıs Yayını, 2001.
- Barber, Malcolm. *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.

- Barthold, V. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Basımevi, 1990.
- Becker, C. H. “Beca”. *İslâm Ansiklopedisi*. 2/432. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Brummet, Palmira Johnson. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. New York: Sunny Press, 1994.
- Caesarius of Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*. nşr. Strange,. Köln: Print Book, 1851.
- Cahen, Claude. *La Syrie du nord a l'Époque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche*. Paris: Geuthner, 1940.
- Câhiz, Ebû Osman. *Kitâbü't-Tebassur bi't-Ticâre*. nşr. H. H. Abdülvehhâb. Beyrut: yy. 1966.
- Ceran, İsmail. “Merînîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/192-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Conwell, Russell H. *Acre of Diamonds*. London: Paperback 2008.
- Çağrıç, Mustafa. “İbn Meymûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/194-197. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çelebi, Muharrem. “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (1989), 1-31.
- Decel, Aurel. “İstanbul”. *İslâm Ansiklopedisi*. 5/1166-1167. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Der Meulen, D. Van. “A Journey in Hadramaut”. *The Moslem World*, XXII/4 (1932), 378-392.
- Dodwell, H. H. “Hind-Türk İmparatorluğu”. *İslâm Ansiklopedisi*. 5/504. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Dukas. *Bizans Tarihi*. çev. VI. Mirmiroğlu. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956.
- Durmuş, İsmail. “Reyhânî, Ali b. Ubeyde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/43-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Emecen, Feridun M. *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*. Ankara: TTK Yayınları, 2022.
- Ernoul, *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Fischel, Walter J. “The Spice Trade in Mamluk Egypt: A Contribution to the Economic History of Medieval Islam”. *JESHO*, V. 1, No. 2 (1958), 157-174.
- Fulcherius Carnotensis. *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*. çev. F. Rita Ryan. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.
- Gerlach, S. *Türkiye Günlüğü 1573-1576*. çev. T. Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Gillingham, John. *Richard I*. New Haven: Yale University Press, 1999.
- Goitein, S. D. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*. California: University of California Press, 2000.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*. çev. M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Gündüz, Tufan. “Şah İsmail'in Eşi Taçlı Begüm”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 51 (2009), 223-233.
- Gündüz, Tufan. *Son Kızılbaş: Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Haig, T. W. “Golkonda”, *İslâm Ansiklopedisi*. 4/806. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Haldon, J. F. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Halife b. Hayyât. *Târih*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hammer, Joseph von. *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

- Hatcher, Albert Smith. *Life of Russell H. Conwell: Preacher, Lecturer, Philanthropist*. Boston: Silver, Burdett, 1899.
- Heyd, William. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. E. Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Huart, Cl. “Ağa Muhammed Han”. *İslâm Ansiklopedisi*. 1/147-149. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Hubert Houben. “Adelaide ‘del Vasto’ nella storia del Regno di Sicilia”. *Bianca Lancia D’Agliano: Fra il Piemonte e il Regno di Sicilia*. 121-145. ed. R. Bordone. Alessandria: Dell’Orso, 1992.
- Ioannes Kinnamos. *Historia*. çev. Işın Demirkent. Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Iordanou, Ioanna. *Venedik Gizli Servisi: Rönesans’ta Bir İstihbarat Teşkilatı*. çev. Fatih Yücel. İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstîâb fî Ma’rifeti’l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü’l-Ferîd*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir. *Tarîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru’l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Bibi. *el-Evâmiru’l-Alâiyye: Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbn Ebî Usaybia. *Uyûnü’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etubbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-Hayât, 1965.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415.
- İbn Haldun. *Kitâbü’l-İber ve Dîvânu Mübtede’ ve’l-Haber fî Tarîhi’l-Arab ve’l-Berber ve Âsirihi min Zevî’s-Şe’ni’l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Havkal. *Sûretü’l-Arz, X. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- İbn Hişâm. *es-Sîretu’n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y. y. 1375/1955.
- İbn Hurdazbih. *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*. Leiden: E. J. Brill, 1889.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1413/1992.
- İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*. thk. M. Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şeddâd, Bahâeddin. *en-Nevâdiru’s-Sultâniyye fî Mehâsini’l-Yûsufiyye*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: Müessesetü’l-Hendâvî, 1994.
- İbn Tağrîberdî. *en-Nücûmu’z-Zâhire fî Mülûk Mısr ve’l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâd, 1992.
- İbnü’l-Adîm. *Zübdetü’l-Haleb fî Târîhi Haleb*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü’l-Cevzî. *el-Muntazam fî Tarihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü’l-Ekfânî. *Nuhabü’z-Zehâ’ir fî Ma’rifeti’l-Cevâhir*. nşr. Luvîs Şeyho. Beyrut: el-Meşrik, 1908.

- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fi't-Tarih*. tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Ezrâk. *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*. çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yaymevi, 1992.
- İbnü'l-Kalânîsî. *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İbnü'l-Mukaffa', *el-Edebü's-Sağîr*. Beyrut: y. y., 1966.
- İbnü's-Sayrafi, Ebü'l-Kâsim. *el-Kânûn fi Dîvânî'r-Resâil*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: yy., 1410/1990.
- İmadeddin el-Kâtib. *el-Berku's-Şâmî*. thk. Fâlih Hüseyin. Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûmân, 1987.
- İnalçık, Halil. *Osmanlılar ve Haçlılar*. çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Melisa Matbaacılık, 2017.
- Jenkins, H. D. *Ibrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent*. New York: Columbia University Press, 1911.
- Kadı Ahmed. *Hülasatü't-Tevarih*. nşr. İhsan İşrakî. Tahran: y. y., 1359/1971.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslâm Ansiklopedisi*. 9/366. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Kal'acî, Abdulfettâh Revvâs. "Nureddin Mahmud, Adaleti ve Yolsuzluk ile Mücadelesi". çev. Nadir Karakuş. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 30 (2017), 197-206.
- Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kazvinî, Budak Münşi. *Cevahirü'l-Ahbar: Bahş-e Tarih-i İnan ez Qaraqoyunlu*. ed. Muhsin Behram Nejad. Tahran: y. y., 2000.
- Kazvinî, Hamdullah el-Müstevfî. *Nüzhetü'l-Kulûb*. nşr. G. le Strange. Leiden: E. J. Brill, 1915.
- Kennedy, Hugh. *Crusader Castles*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Koehler, Benedikt. *Erken İslam ve Kapitalizmin Doğuşu, (Early Islam and The Birth of Capitalism)*. çev. İsmail Kurun. İstanbul: Liberte Yayınları, 2016.
- Lamb, Harold. *Selâhaddin Eyyubi ve Haçlılar*. çev. Sinem Ceviz. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- Lane, F. C. "Pepper Prices Before da Gama". *The Journal of Economic History*, V. 28/4 (1968), 590-597.
- Ligato, Giuseppe. "The Political Meanings of the Relics of the Holy Cross among the Crusaders and in the Latin Kingdom of Jerusalem: An Example of 1187". *Autour de la Premiere Croisade: Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Clermont Ferrand, 22-25 juin 1995*. 315-330. Paris: Publications de la Sorbonne, 1996.
- Lombart, Maurice. *İslâm'ın Altın Çağı, İlk Zafer Yıllarında İslam*. çev. Nezh Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Lütfî Paşa. *Âsâfnâme*. nşr. Mübahat Kütükoğlu. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.
- Madden, Thomas F. *The Concise History of the Crusades*. Lanham: Maryland 2013.
- Makrizî. *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîni'l-Hulefâ*. thk. Muhammed Hilmî-Muhammed Ahmed. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- Marriot, Emma. *Bir Nefeste Dünya Tarihi*. Çev. Egemen Yılıgür. İstanbul: Maya Kitap, 2015.
- Mâverdî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: y.y., 1387/1966.
- Meriçboyu, Yıldız Akyay. *Antikçağda Anadolu Takıları*. İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 2001.
- Mevsilî, Yâsîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî. *er-Ravzatü'l-Feyhâ fi Tevârîhi'n-Nisâ*. nşr. İmâd Ali Hamza. b. y: ed-Dârü'l-Âlemiyye, 1987).
- Minorsky, V. "Nâdir", *İslâm Ansiklopedisi*. 9/24-27. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

- Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- Necipoglu, Gülru. "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry". *Art Bulletin*, 71 (1989), 419-428.
- Newhall, Richard A. *The Crusades*. USA: Berkshire Studies in European History, 1963.
- Nicolle, David. *Crusader Castles in Holy Land 1097-1192*. Oxford: Osprey Publishing, 2004.
- Nomiku, H. A. *Haçlı Seferleri*. çev. Kriton Dinçmen. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- Oldenbrough, Zoe. *The Crusades*. çev. Anne Carter. New York: Pantheon Books, 1966.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Özcan, Azmi. "Nâdir Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztuna, Yılmaz. *Türk Tarihinden Yapraklar*. İstanbul: MEB Yayınları, 1999.
- Richard, D. S. "A Doctor's Petition for a Salaried Post in Saladin's Hospital". *Social History of Medicine*, 5 (1992), 297-306.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Ruska, J. "Fîrûze". *İslâm Ansiklopedisi*. 4/654-55. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Saîd ed-Divecî. "Sınâatu'l-Mevsıl ve Ticaretuhâ fi'l-Kurûni'l-Vustâ". *Sumer*, VII/1 (1951), 88-98.
- Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Kadın Sultanları, Valide Sultanlar, Hatunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*. çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Status, Maria Szuppe. "Knowledge, and Politics: Women in Sixteen-Century Safavid Iran". *Women in Iran, From the Rise of Islam to 1800*. 132-139. ed. Guity Nashat-Lois Beck. Urbana and Chigago: University of Illionis Press, 2003.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- Tsugitaka, S. "Slave Traders and Karimi Merchants". *Mamluk Studies Review*, X-1 (2006), 141-232.
- Tsugitaka, S. "Sugar in Economic Life of the mamluk Egypt". *Mamluk Studies Review*, VIII-2 (2004), 87-107.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınevi, 1982.
- Üsâme b. Münkız. *Kitâbü'l-İ'tibâr*. çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Üsâme Zeki Zeyd. "Hamelâtü'r-Remleti's-Sâlis Zıddı's-Salibiyyîn fi Ahdi'l-Veziri'l-Fatmî el-Efdal". *Mecelletü Külliyyeti'l-Adâb*, C. 29, (İskenderiye 1981), 23-74.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia University Press, 1943.
- Yâkût el-Hemevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Yavaş, Halil. "Töton Şövalyelerinin Ortaya Çıkışı ve Geç Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Tesiri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1 (2018), 1-16.
- Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.